

Гаухман Михайло,

кандидат історичних наук,
науковий співробітник Національного музею Республіки
Башкортостан
(український історик з міста Луганськ, тимчасово мешкає в
місті Уфа)
e-mail: mihailo-gauhman@ukr.net

РОБІТНИЦТВО ПОВІТОВОГО МІСТА: ЗАВОДСЬКІ РОБІТНИКИ ЛУГАНСЬКА У ТРУДОВИХ КОНФЛІКТАХ І РЕВОЛЮЦІЙНИХ ХВИЛЯХ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*

* Автор висловлює подяки
анонімному рецензенту
журналу «Місто: історія,
культура, суспільство» та
історику Володимирі Кулікову
за цінні зауваження.

Стаття присвячена колективним діям заводських робітників одного із центрів індустріального Донбасу – повітового міста Луганська – в трудових конфліктах під час Першої російської революції (1905–1907 рр.) та Першої світової війни (1914–1918 рр.).

Розгляд здійснених страйків, спроб страйків і масових заворушень 1905–1907 і 1916 рр. дозволяє визначити такі риси колективних дій робітників:

1) непослідовна солідарність робітників під час страйків. Серед робітників поширювалося спільне розуміння пригнобленого становища і необхідності виборювати власні права, але солідарність робітників не призводила до спланованих спільних дій;

2) криза вертикальних відносин між адміністрацією підприємств і робітниками, яка відбулася під час страйків 1905 і 1916 рр. На Патронному заводі відносини субординації та патерналізму між управлінцями й робітниками зберігались під час страйку в лютому 1905 р., на відміну від заводу Гартмана, але не під час страйку в 1916 р.

Після створення на заводі Гартмана професійного товариства у 1906 р. варто говорити про відхід від патерналізму між управлінцями та робітниками на цьому підприємстві;

3) вплив на робітників революційного руху. Революційні ідеї та активісти російських лівих сил впливали на настрої луганських робітників у 1905–1906 і 1916 рр. Під час Першої світової війни поширення антивоєнних ідей і листівок революційних партій передувало міському страйку 1916 р.;

4) здатність робітників до стихійної самоорганізації під час страйків і створення постійних організаційних форм на заводі Гартмана. На цьому підприємстві у 1906 р. були створені дві організації робітників – позичкова каса і професійне товариство.

Ключові слова: робітники, Перша російська революція, Перша світова війна, Донбас, Луганськ.

На початку ХХ століття – під час Першої російської, Другої російської та Української революцій – індустріальний Донбас зробився одним із центрів революційних подій і

¹ Берхин, И (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции. Л.: ОГИЗ; Госполитиздат.

² Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям: очерк истории Ворошиловградского ордена Ленина и ордена Октябрьской революции тепловозостроительного завода имени Октябрьской революции. М.: Мысль.

³ Модестов, В. В. (1974). Рабочие Донбасса в трёх русских революциях. М.: Мысль.

⁴ На практиці поділ на революційний і робітничий рух міг бути умовним через поширення мереж революційних партій під час Першої російської революції 1905–1907 рр. та нової активізації громадського життя 1912–1914 рр., особливо в губернських центрах і менших промислових містах, на кшталт Луганська. Однак ми вважаємо за недоречне ототожнювати, наприклад, діяльність революційних осередків на заводах і страйковий рух на цих заводах, навіть якщо провідниками страйкарів були члени революційних партій.

⁵ Friedgut, T. (1989; 1924). Iuzovka and Revolution. Princeton–New Jersey: Princeton University Press. Vol. I. Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924; Vol. II. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924.

⁶ Wynn, Ch. (1992). Workers, Strikes, Pogroms. The Donbass–Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905. Princeton–New Jersey: Princeton University Press.

⁷ Куромія, Г. (2002). Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки, пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; передм. Г. Немирі. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи».

⁸ Кульчицький, С., Якубова, Л. (2015). Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні

трудових конфліктів. Пропонуємо розглянути становище робітників Луганська за часів Першої російської революції та Першої світової війни. Луганськ був одним значних міст Донбасу та центром Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (повіт обіймав південно-західну частину сучасної Луганської області).

Революційні події у Луганську в 1905–1907 були розглянуті в книзі Ільї Берхіна¹. Центром робітничого руху був завод Гартмана, історії якого присвячено дослідження Геннадія Жданова². В монографії Владіміра Модестова представлена панорама революційних подій 1905–1919 років на Донбасі взагалі³. Однак для радянської історіографії, яка базувалася на ідеологічно препарованій марксистській теорії, не було принципової відмінності між стихійним робітничим та організованим революційним рухом⁴, а революційний рух намагалися ототожнити з більшовицькою фракцією РСДРП.

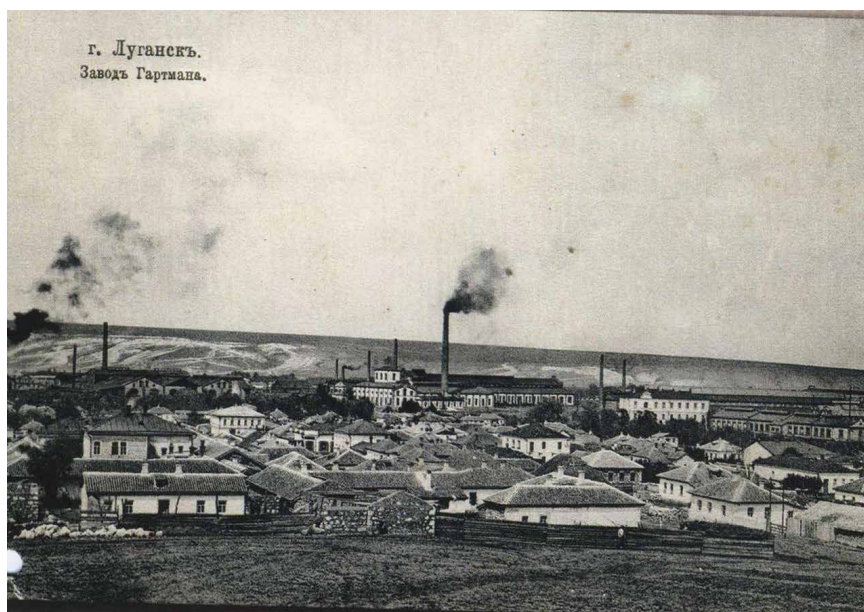
Наприкінці ХХ ст. побачила світ низка праць іноземних дослідників з історії Донбасу, які найбільшу увагу звернула на формування соціальної структури та політичну історію регіону. Ізраїльський науковець Теодор Фрідгут написав двотомну монографію «Юзівка і Революція» з історії Юзівки (сучасного Донецька) та навколишніх населених пунктів у другій половині ХІХ – першій чверті ХХ ст.⁵ Найбільшу увагу Автор приділив соціальній історії, робітничому та революційному рухам в Юзівці (сучасному Донецьку) та навколишніх територіях.

Узагальнюючий характер має монографія американського науковця Чартерса Винна «Робітники, страйки, погроми», присвячена соціальній історії Донецько-Криворізького басейну у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.⁶

Важливе значення має праця американського науковця Гіроакі Куромія, перекладена українською. В книзі соціально-політична історія Донбасу ХХ ст. показана крізь призму метафори негативної свободи, властивої – на погляд дослідника – мешканцям Донбасу, які протистояли чи не всім політичним режимам шукали та шукали у цьому краї прихисту від революцій і терору першої половини ХХ ст.⁷

Останньою за часом синтетичною працею з історії Донбасу є монографія українських істориків Станіслава Кульчицького і Лариси Якубової, в якій найбільшу увагу приділено соціально-економічній історії регіону⁸. Однак революційні події до 1917 р. не були розглянуті у цьому дослідженні.

Революційні події в Донбасі загалом і Луганську зокрема є доволі добре дослідженими в історіографії, крім хіба що луганського страйку 1916 р. Відносно повно дослідженими є трудові конфлікти та революційні страйки на Донбасі початку ХХ століття. Однак колективні дії робітників Луганську під час трудових конфліктів і революційних хвиль залишаються малодослідженими. Для висвітлення проблеми звернемося до розгляду відповідей робітництва на виклики революційного та кризового часу: процесів самоорганізації робітників, відносин між заводською адміністрацією та робітниками і впливу на робітників революційних партій. У поле зору потрапляють працівники великих промислових

Загальний вид заводу Гартмана
(з поштової листівки
початку XX ст.)

фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. К.: Інститут історії України НАН України.

⁹ Сучасне підприємство «Луганськтепловоз».

підприємств: приватного паровозобудівного та металевого заводу Гартмана⁹ і казенного Луганського патронного заводу. Про менш значні – за обсягом виробництва і численністю співробітників – підприємства надто мало джерельних свідчень.

Хронологічними рамками дослідження є періоди Першої російської революції та Першої світової війни. Подібний вибір часових меж обумовлений загостренням і зміною соціально-політичних відносин у кризові часи та станом джерельної бази, оскільки найбільше текстів і фактів про робітниче життя пов'язане з подіями Першої російської революції 1905–1907 рр., а також із подіями 1916 р., коли у Луганську відбувся загальний страйк, який був наслідком масштабної соціально-економічної кризи часів Першої світової війни.

Джерелознавчі нотатки

Дослідження базоване на двох типах джерел – актових і наративних. Використані актові джерела – документи та матеріали діловодства органів державної влади різного рівня: Катеринославського губернатора та Катеринославського губернського жандармського управління; місцевих поліцейних чинів; інших органів влади та державних службовців. Аналіз документів і матеріалів органів влади дозволяє повно описати тогочасні події, але не надає цілісного уявлення про події та процеси початку XX ст., настрої та мотиви робітників і революціонерів дореволюційного Луганська.

До вивчених нами наративних джерел належать листівки революційних часів і, головним чином, мемуаристика учасників подій, зокрема й «колективні спогади». Більшість із цих текстів створені у 1930-ті рр., деякі – навіть у 1960-ті рр. Рукописи споминів зберігаються в Державному архіві Луганської області й архіві Луганського обласного краєзнавчого музею. Спогади учасників можуть надати розмаїте уявлення про події та ситуації початку XX ст. Однак дослідник «революційних» мемуарів неминуче стикається з їхньою політизованістю. Адже вони створювались пізніше описуваних подій у рамках радянського «проекту пам'яті». Так істори-

кня Оксана Клименко назвала планомірні зусилля зі збирання у 1920-ті рр. споминів про революційний 1917 р., очолені Комісією з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії (Істпартом). Істпарт координував роботу відповідних комісій на місцевих територіях, підприємствах і навчальних закладах. Спомини про революцію записували відповідно до певних вимог і паралельно із творенням офіційної пам'яті про «Жовтневу революцію»¹⁰.

Коло використаних нами джерел дозволяє стверджувати, що цей «проект пам'яті» діяв після 1920-х рр. і стосувався подій, в яких за радянських часів убачали підготовку та провіщення «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Загалом для «революційної» мемуаристики луганських робітників властиво зосередження на опорі самодержавному режиму та участі у революційних подіях. Ці тексти рясніють подробицями та іменами, що робить їх надзвичайно вартісними. Однак із цих текстів важко розрізнити власне робітничий рух, тобто форми самоорганізації робітників на виробництві, і революційний рух, пов'язаний з участю в роботі партійних осередків, політичних зібрань і поширенні нелегальних листівок. А головне, що мемуаристи оминали повсякденні речі: відносини між самим робітниками та з адміністрацією, умови життя та праці тощо. Попри те, що для творення радянського наративу «Великої Жовтневої соціалістичної революції» великої ваги мали набути висловлювання про важке життя і пригноблене становище робітничого класу «до революції». Зазначимо, що до «революційної» мемуаристики змістовно примикають спогади Климента Ворошилова¹¹ – одного з активістів робітничого руху в Луганську часів Першої російської революції, який пізніше став одним із лідерів радянської держави.

Проблема опрацювання споминів про революцію була поставлена С. Кульчицьким і Л. Якубовою. Вони піддали критиці достовірність спогадів, опублікованих у 1920–1930-ті рр., і праць радянських істориків, які використовували у своїх дослідженнях цю мемуаристику, через перебільшення «революційності» робітників і шахтарів Донбасу напередодні 1917 р. і під час революційних подій¹². С. Кульчицький і Л. Якубова продовжили критичне прочитання мемуарно-публіцистичних творів, слідом за Г. Куромією, з тією різницею, що для них описана в цих творах поведінка робітників і гірників Донбасу була виявом не регіональної ментальності, як для американського дослідника, а свідомості напівпролетаріату (або «передпролетаріату»), схильного в кризові часи радше до хаотичного бунту, ніж до самоорганізації заради революційного чину¹³. Зауваження наших попередників варто адресувати й мемуаристиці, присвяченій «дореволюційним» часам. Саме тому при аналізі творів колишніх учасників страйків будемо уникати тверджень про послідовність та цілеспрямованість у діяльності осередків соціал-демократів і робітників-активістів.

¹⁰ Клименко, О. (2016). Жовтнева революція як радянський «проект пам'яті» 1920-х рр. Retrieved from <http://uamoderna.com/md/klymenko-revolution>

¹¹ Див.: Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни: воспоминания: в 2 кн. М.: Политиздат. Кн. 1.

¹² Кульчицький, С., Якубова, Л. (2015). Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі, С. 119–120.

¹³ Там само, С. 122–123.

¹⁴ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах у Департамент поліції, 19 лютого 1905 р., Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 70 [Донесення катеринославському губернатору про страйки на заводах і рудниках Слов'яносербського повіту, 1905 р.], арк. 40.

¹⁵ Революция 1905–1907 гг. в России: документы и материалы. (1955). М.: Изд-во Академии наук СССР. Ч. I. Начало Первой русской революции. Январь–март 1905 года, С. 731; Революция 1905–1907 гг. на Украине: сб. документов и материалов: в 2 т. (1955). К.: Госполитиздат УССР. Т. II. Революционная борьба на Украине в период Первой русской революции (1905 г.). Ч. 1, С. 54–56.

¹⁶ Революция 1905–1907 гг. на Украине. (1955). Т. II. Ч. 1, 43; Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни: воспоминания: в 2 кн. М.: Политиздат. Кн. 1, С. 166–169.

¹⁷ Лист начальника Луганського патронного заводу до Головного артилерійського управління, 17 лютого 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 1–2.

¹⁸ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах у Департамент поліції, 19 лютого 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 70 [Донесення катеринославському губернатору про страйки на заводах і рудниках Слов'яносербського повіту, 1905 р.], арк. 40.

¹⁹ Там само.

²⁰ Революция 1905–1907 гг. на Украине. (1955). Т. II. Ч. 1, С. 53.

Питання солідарності між робітниками з різних підприємств

Для відповіді на питання, чи існувала солідарність між робітниками Луганська під час Першої російської революції та міського страйку 1916 р. потрібно звернутися до історії загальних страйків у Луганську або спроб влаштувати такі страйки. Перший загальний страйк відбувся у лютому 1905 р., охопивши завод Гартмана, Патронний завод, залізничні майстерні, емальовальний та спиртоочищувальний заводи, дві типографії, винний склад і кілька майстерень¹⁴. Цей страйк був складником першої хвилі страйкового руху в Донецько-Криворізькому басейні в революційні роки, який припав на період із 4 по 23 лютого. Тоді страйкували близько 20 тис. робітників і шахтарів Слов'яносербського, Бахмутського та Олександрівського повітів Катеринославської губернії. Загалом робітники вимагали запровадити восьмигодинний робочий день, створити профспілки, виплачувати половину зарплатні під час хвороби, покращити умови праці тощо¹⁵.

Лютневий страйк у Луганську розпочали робітники заводу Гартмана. 16 лютого близько 2 тисяч «гартманців» оголосили про страйк і вигнали із цехів на подвір'я тих робітників, які не погоджувалися страйкувати. Наступного дня страйкарі звернулися до директору заводу, Казимира Хржановського, з вимогами запровадити восьмигодинний робочий день, дозволити створення цехових союзів, усунути із заводу городових і замінити їх вартовими, які не належали до поліціантів. Потім робітники вийшли із заводу Гартмана та направилися на залізничні майстерні, працівники яких теж приєдналися до страйку. Після цього страйкарі, близько 400 чоловік, направилися до Патронного заводу та намагалися проникнути на нього¹⁶. Робітники Патронного заводу відмовилися працювати, коли «гартманці» вимагали від них долучитися до страйку. Начальник заводу, генерал-майор Клавдій Кабалевський, зупинив зміну та скасував вечірні роботи¹⁷.

Третього дня від оголошення страйку «гартманцями», 18 лютого, на вулиці вийшли близько 100 страйкарів, переважно майстрових, прикажчиків та «осіб невизначених професій», які змусили закрити магазини та ремісничі майстерні. Як наголошували поліціанти, серед учасників виступу переважали євреї¹⁸. Це висловлювання пов'язано як зі значною кількістю євреїв серед працівників торгівлі та прикажчиків, так і з типовим для бюрократії уявленням про євреїв – як нібито призвідників революції.

Того ж таки 18 лютого до Луганська прибула рота піхоти. Сама поява військ змусила страйкарів повернутися до роботи¹⁹. Результатом луганського страйку було задоволення деяких вимог робітників заводу Гартмана, а головне – запровадження на заводі дев'ятигодинного робочого дня²⁰. Працівники інших підприємств не отримали жодних поступок.

Спільність – якщо не дій, то настроїв – робітників під час лютневого страйку змусила місцеву владу ввести в місто війська і спрямувати зусилля на протидію майбутнім страйкам. Новий страйк робітники-активісти вирішили провести 1 травня. Однак у цей день на вулицях міста були розставлені городові, а частини

²¹ Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 40–42; Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 36.

²² Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, 50; Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни. Кн. 1, С. 182.

²³ Опис цих трьох подій очима самовидців і сучасних дослідників див.: Самойлов, Ф. Н. (1948). По следам минувшего. Изд. 2-е, доп. Л.: Госполитиздат, 64–105; Зелинский К. Восстание или революция? 1905 год в Царстве Польском (1905), пер. с пол. М. Крисань. Неприкосновенный запас. № 6. Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/ze17.html>; Коваленко, А. (1907). Одиннадцать дней на броненосце «Князь Потёмкин-Таврический». *Былое*. № 1. С. 104–106; Фельдман, К. (1927). Потёмкинское восстание (14-25 июня 1905 г.): воспоминания участника. Л.: Рабочее изд-во «Прибой», С. 9–11, 23–24.

²⁴ «Події минулого місяця... створюють дивовижне враження, – писав у липні ліберальний журнал “Русская мысль”. – Лодзинський заколот й одеський епізод мають суто революційний характер, що не було заперечено самими урядовим повідомленням»: Внутреннее обозрение. (1905). Русская мысль. Кн. 7. С. 239.

²⁵ ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 77 [Листівки РСДРП, 1905 р.], арк. 28.

²⁶ [Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 65 [Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах начальнику Катеринославського губернського жандармського управління, 1905 р.], арк. 1.

²⁷ Телеграми слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 6, 7 липня 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 66 [Донесення слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 1905 р.], арк. 3, 7.

²⁸ Рапорт слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 10 липня 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 66 [Донесення слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 1905 р.], арк. 3.

піхоти і сотня козаків, розквартирована в місті, була приведена в бойову готовність, що й зірвало заплановану демонстрацію²¹. Робітникам удалося тільки зібрати «масовку» за містом – у байраку за Вільховим мостом, в якій взяли участь близько 200 осіб²².

Кінець весни – початок літа 1905 р. відзначився новою активізацією революційного процесу. У травні розпочався загальний страйк в Іваново-Вознесенську та Лодзі, а в червні – повстання на броненосці «Потьомкін» в одеському порту²³. Три резонансні події не могли не вплинути на загальну атмосферу в імперії²⁴, а у листівці луганських соціал-демократів ці страйки були названі «революцією»²⁵.

Наприкінці червня луганська поліція отримала відомості про підготовку нового загального страйку, який мав охопити завод Гартмана і Патронний завод, а страйкарі планували рушити до будівлі Слов'яносербської земської управи²⁶. Незабаром, 6 липня, застрайкували робітники залізничних майстерень. Адміністрація майстерень провела перемови з робітниками, і наступного дня вони повернулися до роботи²⁷. Одночасно із цим, 6 липня питання страйку обговорювалося серед робітників заводу Гартмана²⁸. «Гартманці» розпочали страйкувати 8 липня. Робітники вийшли на подвір'я заводу, щоби провести мітинг, але городові встигли потрапити на місце подій. У результаті перестрілки городовим вда-

Будинок Слов'яносербської повітової земської управи (з поштової листівки початку ХХ ст.)

²⁹ Революція 1905–1907 гг. на Украине. (1955). Т. II. Ч. 1, С. 199.

³⁰ Рапорт слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 10 липня 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 66 [Донесення слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 1905 р.], арк. 4.

³¹ Соціал-демократи відновили свою активну діяльність у Луганську в квітні 1905 р. Про вплив соціал-демократів на міське робітництво йтиметься нижче.

³² Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 60–61; Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 38–39.

³³ Див.: Гребенюк, Н. Е., Мухин, Е. П. (1976). Декабрьское вооруженное восстание. Первая русская революция (1905–1907 гг.). Проблемы и современность. Л.: Изд-во Ленинградского университета, С. 89–95; Вальдин, А. С. (2000). Социально-политическая борьба накануне и во время Декабрьского (1905 г.) вооруженного восстания в Москве: дисс. ... канд. ист. наук. М., С. 118–137.

³⁴ Анисимов, С. (1926). Дело о восстании на Екатерининской железной дороге. М.–Л.: Издание ЦК Железнодорожников; Истпрофтран, С. 31; Революция 1905–1907 гг. на Украине. (1955). Т. II. Ч. 1, С. 504, 536.

лося розігнати натовп²⁹. Наступного дня, 9 липня, завод відновив свою роботу³⁰.

Під час розгону страйкарів 8 липня поліціанти заарештували та ув'язнили кількох робітників-активістів, включно з провідником соціал-демократів – К. Ворошиловим. 17 липня поліція розгромила Луганську організацію РСДРП³¹, заарештувавши активістів осередку. Після цього близько 200 робітникам довелося залишити місто³². Арешти стали ударом по луганським соціал-демократам, які відновили свою партійну роботу тільки в грудні 1905 р. Невідомо, чи намагалися «гартманці» поширити страйк на інші підприємства, але приклади лютневого страйку та наміру влаштувати страйк у червні, показують, що липневий страйк міг перерости в загальний.

Луганські робітники брали участь у масових заворушеннях грудня 1905 р. Вони були викликані новим спалахом подій, який розпочало Московське повстання. 6 грудня Московська рада робітничих депутатів ухвалила рішення про загальний страйк. 9 грудня у центрі Москви почали з'являтися барикади³³.

Продовженням Московського повстання по імперії стали залізничні страйки. Тоді Єкатерининська залізниця знову стала центром революційних виступів. 7 грудня 1905 р. активісти робітничого руху Катеринослава дізналися про арешт бюро Ради робітничих депутатів у Санкт-Петербурзі та провели мітинг на станції Катеринослав, а наступного дня – в Катеринославі розпочався загальний страйк³⁴. Апогеєм страйку залізничників стало збройне повстання на станції Горлівка, в якому взяли участь і робітники місцевого заводу, і робітничі дружини з інших населених пунктів, зокрема з Луганська³⁵. Повстання спалахнуло 16 грудня, а зранку 17 грудня – було придушене військами³⁶.

Грудневий пік революційного насильства вплинув і на ситуацію у Луганську. Того часу революційно налаштовані робітники намагалися встановити контроль над міським самоврядуванням шляхом переобрання органів міського самоврядування. 10 грудня 1905 р. робітники, від імені Луганської організації РСДРП, надали міському голові, Стефану Лутовінову, свою резолюцію з такими вимогами: 1) розпустити Міську думу та обрати – на засадах загального, рівного, таємного та прямого голосування – новий склад Думи; 2) замінити поліцію та козаків на «народну міліцію» для охорони порядку в місті; 3) надати приміщення для «народних мітингів»; 4) зупинити підвищення цін на продукти харчування³⁷.

³⁵ Як згадував про атмосферу грудня 1905 р. та сприйняття Горолівського повстання робітник заводу Гартмана Ляпін: «Завод насторожився, відчували наближення чогось грізного, великого та неминучого... Але це тривало недовго. Того ж дня приїхав один товариш, який пояснив подробиці та попросив допомогти повсталим»: Цит. за: Харечко, Т. (1925). Октябрьско-декабрьский подъём 1905 г. в Донбассе. *Летопись революции*. № 5–6. С. 48.

³⁶ Загальний огляд подій у Горлівці див.: Friedgut, T. (1994). *Iuzovka and Revolution*. Vol. II, 162–164; Wynn, Ch. (1992). *Workers, Strikes, Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905*, С. 249–250.

³⁷ Там же, С. 102. У збірнику документів «Революция 1905–1907 гг. в России» резолюція луганських соціал-демократів недатована. Дата її подачі міському голові наведена за монографією Ільї Берхіна: Берхин, И. (1947). *Луганская большевистская организация в период первой русской революции*, С. 79.

Будинок Луганської
міської управи
(з поштової листівки
початку XX ст.)

³⁸ Т. Харечко, аналізуючи спо-
минів учасників революційних
подій, уважав, що Ради робіт-
ничих депутатів була створена
у Луганську в жовтні 1905 р.
під впливом місцевих соці-
ал-демократів. Більшість депу-
татів були робітниками заводу
Гартмана. У 1906 р. луганська
рада звузила свої функції до
«депутатського зібрання»
заводу Гартмана (про нього
йтиметься нижче): Харечко, Т.
(1925). Октябрьсько-декабрьс-
кий под'єм 1905 г. в Донбассе,
С. 15–16.

³⁹ Берхин, И. (1947). Луганская
большевистская организация
в период первой русской револю-
ции, С. 80.

⁴⁰ Ворошилов, К. Е. (1968).
Рассказы о жизни. Кн. 1, С.
197–198; Берхин, И. (1947).
Луганская большевистская
организация в период первой
русской революции, С. 80–82.

⁴¹ Ворошилов, К. Е. (1968).
Рассказы о жизни. Кн. 1, С.
266–267.

⁴² Там же, С. 269–270.

Окрім перелічених вимог, революціонери вимагали провести від-
крите – за участю представників Ради робітничих депутатів³⁸ та
активістів робітничого руху – засідання Луганської думи в Народ-
ній аудиторії³⁹.

Через два дні, ввечері 12 грудня 1905 р., відбулося відкрите
засідання Міської думи в Народній аудиторії. Під час засідання
сцена була розділена на дві частини: з одного боку розмістили-
ся думські гласні, а з іншого боку – революціонери та робітники.
Останні перетворили це засідання на власний мітинг і виступали
з промовами на підтримку згаданих вище вимог, а гласні – мовча-
ли. Кілька годин потому С. Лутовінов закрив засідання та призна-
чив на 14 грудня нове відкрите засідання для розгляду резолюції
з вимогами революціонерів. Натомість на наступне засідання ані
думські гласні, ані сам міський голова не з'явилися. Відтак ре-
волюціонери примусово доставили міського голову до Народної
аудиторії, проте той заявив про неможливість законної відставки
Міської думи і відсутність коштів для озброєння «народної мілі-
ції». Після цього велелюдний натовп робітників вирушив до в'яз-
ниці, вимагаючи звільнення лідера луганських соціал-демокра-
тів – К. Ворошилова. Для того, щоби не загострювати ситуацію,
тюремна адміністрація відпустила з-за ґрат революціонера⁴⁰. На
цьому заворушення припинилися.

Спроба зорганізувати загальний страйк була здійснена «гарт-
манцями» у 1906 р. Тоді на заводі Гартмана діяло «депутатське
зібрання», тобто рада активістів на чолі із К. Ворошиловим. Де-
путатське зібрання займалося вирішенням відносин між робітни-
ками та заводським управлінням і задоволенням повсякденних по-
треб робітників⁴¹. Це зібрання вирішило 1 травня 1906 р. провести
демонстрацію та закрити на цей день усі підприємства і магазини
міста⁴².

Зранку 1 травня активісти із заводу Гартмана вирушили на
інші підприємства та домоглися їхнього закриття. Вдень на площі
перед проходною заводу Гартмана пройшов мітинг. Поліціанти на-
магалися відтіснити натовп, але їм цього не вдалося. Тоді на робіт-
ників рушили козаки. Однак маніфестанти звернулися до козаків

⁴³ Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 105–106.

⁴⁴ Шапошнікова, Н. О. (2002). Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, С. 115.

⁴⁵ Ресент, О. П., Сердюк, О. В. (2004). Перша світова війна і Україна. К.: Генеза, С. 371.

⁴⁶ Вивчення листів воєнних і цивільних осіб показує падіння бойового духу солдат на другий рік війни та поширення опозиційних настроїв у тилу: Голубинов, Я. А. (2015). Память о войне: парадоксы забвения. *Международный журнал исследований культуры*. № 2 (19). С. 15–16.

⁴⁷ Подібна оцінка впливає з порівняння Донбасу з іншими індустріальними центрами та районами. Так, у губернському центрі – Катеринославі – нелегальна робітничая активність у 1916 р. обмежилася таємними зібраннями та спробами пропаганди революційної ідеології серед робітників, див.: Гопнер, С. (1923). 1916 год в Екатеринославе; Валявка, В. (1923). Из революционной деятельности екатеринославских рабочих с 1914 по 1917 годы. *Летопись революции*. № 2. С. 138–141; 151–155.

⁴⁸ Модестов, В. В. (1974). Рабочие Донбасса в трёх русских революциях, С. 172.

⁴⁹ Friedgut, T. (1994). *Iuzovka and Revolution*. Vol. II, S. 226; Куромія, Г. (2002). Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки, С. 117–118.

⁵⁰ Сучасний Алчевський металургійний комбінат у Луганській області.

⁵¹ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Словоносербському повітах, 2, 8, 4, 5 червня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 128 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про страйки на заводах і рудниках Словоносербського повіту, 1916), арк. 25, 32–33, 40–41, 43.

⁵² Вимоги робітників Скальковського робітника, 24 травня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 128 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про страйки на заводах і рудниках Словоносербського повіту, 1916), арк. 57.

⁵³ Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 58.

із закликом приєднатися до мітингу, й козаки вирішили не чіпати робітників⁴³. Страйк було зірвано, але спроба залучити до нього працівників інших підприємств показувала, що робітники заводу Гартмана могли сподіватися на солідарність осіб найманої праці.

Другий в історії Луганська загальний страйк відбувся влітку 1916 р. Не будемо докладно зупинятися на подіях, які передували страйку. Обмежимося оглядом ситуація, яка уможливила луганський страйк, як й інші страйки 1916 р. Причиною страйків, не тільки на Донбасі, було те, що Перша світова війна призвела до соціально-економічної кризи в Російській імперії. З вересня 1915 р. в містах губерній Південної України відчувався дефіцит продуктів першої необхідності: збіжжя, борошна, солі та цукру⁴⁴. Загальний рівень споживання, порівняно із 1913 р., в перший рік війни скоротився на 25%, а в другий рік, коли страйкували луганські робітники, – на 45%⁴⁵. Якщо додати до проблем із споживанням невдачі російської армії на фронті у 1915 р. та загальну втому від війни стає очевидним підґрунтя для невдоволення поточною ситуацією⁴⁶.

У лютому–березні 1916 р. застрайкували робітники Путиловського заводу в Петрограді. Слідом страйкова хвиля перекинулася на Донбас, який став одним із центрів страйкового руху⁴⁷. У квітні–травні відбувся загальний страйк близько 25,5 тис. робітників у населених пунктах Горлівка і Щербинівка. Слідом застрайкувало близько 10,0 тис. гірників Юзівсько-Макиївського району⁴⁸. Катеринославський губернатор увів у місцевість одну тисячу військовиків, козаків і поліціантів. Було заарештовано триста страйкарів, а тисяча шахтарів було відправлено на фронт. Попри розправу зі страйкарями, керівництво підприємств було змушене підняти зарплатню на 25%⁴⁹.

У травні застрайкували робітники Донецько-Юр'ївського заводу⁵⁰, змусивши адміністрацію підняти їм зарплатню на 20%. Однак за наступні кілька днів поліція арештувала 13 страйкарів-активістів⁵¹. Одночасно тривали заворушення на шахті «Дагмара» рудника Костянтина Скальковського (в околицях сучасного Лисичанська). 24 травня гірники розпочали страйк, вимагаючи підвищити зарплатню на 50%, скасувати норми на видачу вугілля та видавати всіх однакову кількість «хлібних купонів». 1 червня адміністрація підняла зарплатню на 10%⁵².

Навесні 1916 р. серед робітників заводу Гартмана почали поширюватися антивоєнні настрої та чутки про майбутню масштабну мобілізацію⁵³. У травні–червні депутати від робітників двічі вимагали в директора заводу, К. Хржановського, підвищити зарп-

⁵⁴ Робітниця на заводі Гартмана з'явилися з початком Першої світової війни. Жінки замінили чоловіків, призваних на фронт, див.: Стенограма вечора споминів старих більшовиків від 13 червня 1933 року, ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 298 (Стенограма вечора споминів старих більшовиків за темою «Як позначилася імперіалістична війна на економічному становищі заводу колишнього Гартмана»), арк. 3.

⁵⁵ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах, 13 травня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 128 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про страйки на заводах і рудниках Слов'яносербського повіту, 1916), арк. 21–22.

⁵⁶ Дахно И. К 50-летию июльской стачки 1916 года луганских рабочих, 25 августа 1965 г., Архів Луганського

латню, зокрема зрівняти виплати для чоловіків і жінок⁵⁴, та запровадити інститут виборних цехових старост⁵⁵ (неофіційно цехові старости діяли на заводі з 1905 р.⁵⁶). До питання про ці перемови повернемося нижче.

Через загострення відносин із адміністрацією численність професійного товариства, яке офіційно діяло на заводі Гартмана, зросла із 60 до 500 осіб. Товариство обрало страйковий комітет із 15 активістів. Серед них були не тільки робітники заводу Гартмана, а й Патронного заводу та залізничних майстерень⁵⁷. Робітники-активісти з різних підприємств намагалися спільно організувати загальний страйк.

Луганський страйк розпочався на заводі Гартмана. 2 липня 1916 р. за містом відбувся мітинг, який зібрав 700 робітників. Наступного дня поліційний справник викликав до себе активістів професійного товариства та погрожував їм арештом у випадку початку страйку. Однак погрози не подіяли. 5 липня представники профспілки виголосили свої вимоги перед керівництвом. А члени страйкового комітету зустрілися з директором заводу, але не змогли знайти спільну мову. Після цього розпочався страйк⁵⁸.

Наступного дня застрайкували робітники Патронного заводу. Поліціанти, які прибули на завод, побили страйкарів різками й заарештували кількох робітниць. 7 липня робітники повернулися до роботи⁵⁹. Але того ж дня страйк охопив емальовальний і цвяховий заводи, а також інші підприємства⁶⁰.

8 липня робітники заводу Гартмана влаштували мітинг у центрі Луганська. Кінна поліція не змогла розігнати страйкарів. На них не подіяла й заява повітового військового начальника, що

обласного краєзнавчого музею (далі – Архів ЛОКМ), Документи з особистого архіву А. Г. Бурлакова, т. IV, арк. 22.

⁵⁷ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 12–13; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 60; Дахно И. К 50-летию июльской стачки 1916 года луганских рабочих, 25 августа 1965 г., Архів ЛОКМ, Документи з особистого архіву А. Г. Бурлакова, т. IV, арк. 22; Бурлаков А. Моё воспоминание о незабываемой исторической революционной борьбе. (К юбилейной дате 50-летия всеобщей июльской забастовки в 1916 году луганских рабочих), 24 апреля 1966 г., Архів ЛОКМ, Документи з особистого архіву А. Г. Бурлакова, т. VI, арк. 32.

⁵⁸ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 12–17; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 61–62.

⁵⁹ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління Слов'яносербському повіті, 6 липня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 127 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про робітничий рух на фабриках і заводах Слов'яносербського повіту, 1916), арк. 25–26; Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 18; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 63; Спомини про роботу більшовицької партійної організації у Луганську до революції 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 102–104.

⁶⁰ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 18.

⁶¹ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 21–22; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 64–65.

⁶² Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління Слов'яносербському повіті, 17 липня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 127 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про робітничий рух на фабриках і заводах Слов'яносербського повіту, 1916), арк. 45–46.

⁶³ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління Слов'яносербському повіті, 10-19 липня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 127 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про робітничий рух на фабриках і заводах Слов'яносербського повіту, 1916), арк. 41–43, 45–47, 50; Спомини Цитовича Адольфа Венедиктовича про

страйк організували «вороги Росії й агенти Німеччини»⁶¹. 9 липня до страйку приєдналися робітниця луганської мануфактури. Вони відновили роботу тільки 14 липня, коли керівництво погодилося підняти їм зарплатню⁶².

Після п'яти днів страйку, 10 липня, уповноважені робітників Патронного заводу знову звернулися до начальника заводу з вимогою підняти зарплатню. Наступного дня робітники застрайкували. Основною рушійною силою страйку були робітниця, яким не загрожувала відправка на фронт. Протягом кількох днів, коли страйк то зупинявся, то відновлювався, поліціанти заарештували більше десяти активістів, а 200 робітників було відправлено на фронт. З 22 липня завод остаточно відновив свою роботу⁶³. Страйк на Патронному заводі виявився безрезультатним.

Страйк на заводі Гартмана припинився 16 липня 1916 р., але протягом кількох днів завод не міг повернутися до повноцінної роботи. Наступного дня відбувся мітинг за містом, на якому активісти вирішили вивезти з міста керівників страйку: Т. Руденка, І. Дахна та І. Фоміна⁶⁴. 18 липня на завод прибув із Петрограду представник Центрального військово-промислового комітету, меншовик Іван Ємельянов. Він домігся від адміністрації підняти зарплатню робітникам на 10%. Після цього директор звільнив усіх робітників і заново прийняв їх на роботу, відмовивши у цьому тільки активістам робітничого руху⁶⁵. Загалом у Луганську страйкувало до 11 тис. осіб⁶⁶. Отже, робітниця різних підприємств страйкували разом, але не здійснювали спільних дій.

Криза «вертикальних відносин» між адміністрацією та робітниками

Для розуміння відносин між заводською адміністрацією та робітниками пропонуємо оперувати категорією «вертикальні відносини». «Вертикальні відносини» являли собою порядок субординації між управліннями й робітниками. Промовистим виявом співпраці був патерналізм, за якого керівництво опікувалося потребами робітників – переважно вихідців із селянського середовища, відповідно до тогочасних уявлень, а робітниця не намагалися самоорганізуватися⁶⁷.

революційну діяльність на Луганщині, 1916–1920 рр., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 305 (Спомини Цитовича Адольфа Венедиктовича про революційну діяльність на Луганщині, 1916–1920 рр.), арк. 3–3 зв.

⁶⁴ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 24–26; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 66–67.

⁶⁵ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 23–24; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 65–66.

⁶⁶ Модестов, В. В. (1974). Рабочие Донбасса в трёх русских революциях, С. 174.

⁶⁷ Див.: Куліков, В. (2014). У боротьбі з традиціоналізмом: управлінські практики іноземних промисловців Півдня Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. Retrieved from <http://uamoderna.com/md/251-251>

⁶⁸ Густав Гартман и его воспоминания о Луганском заводе (2009), вступ. ст. и публ. А. Ю. Петрова и Ю. А. Петрова. *Экономическая история. Ежегодник: 2008*. М.: Рос-СПЭН. С. 468.

⁶⁹ Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни: воспоминания: в 2 кн. М.: Политиздат. Кн. 1, С. 167.

⁷⁰ Див.: Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 115–116; Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни. Кн. 1, С. 280–285; Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 45–46.

⁷¹ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах, 13 травня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 128 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про страйки на заводах і рудниках Слов'яносербського повіту, 1916), арк. 21–22.

⁷² Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах, 26, 31 травня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 128 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про страйки на заводах і рудниках Слов'яносербського повіту, 1916), арк. 22–24, 34; Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини

На співпрацю з робітниками, з дотриманням субординації, заводську адміністрацію орієнтувало фабричне законодавство. Виконуючи його вимоги, керівництво заводу Гартмана ще до 1905 р. заснувало заводську лікарню та дві школи: російську – для дітей робітників і німецьку – для дітей управлінців та інженерів, а також надавала фінансову допомогу іншим навчальним закладам Луганська⁶⁸.

Джерельні свідчення про відносини між робітниками й управліннями на найбільшому підприємстві Луганська – заводі Гартмана стосуються конфліктів з директором заводу під час страйкових хвиль. Лютневий страйк 1905 р. і страйк 1916 р. розпочиналися або набували розмаху після відмов директора заводу, Казимира Хржановського, виконати умови робітників. Вище згадано, що 17 лютого страйкарі звернулися до директора зі своїми вимогами. Директор не тільки відмовився від розгляду вимог, а й з посмішкою відповів делегатам: «А чому ви, панове робітники, вимагаєте встановлення восьмигодинного робочого дня, а не семигодинного: авжеж тоді працювати стане легше?»⁶⁹. Після цієї зустрічі розпочався загальний страйк.

Наслідком революційного 1905 р. було те, що в 1906 р. на заводі Гартмана було створене професійне товариство⁷⁰, про яке йтиметься нижче. Так робітники переходили до постійних форм самоорганізації, які дозволяли захищати їхні інтереси та координувати дії робітників під час трудових конфліктів. Робітники прагнули бути колективним суб'єктом трудових відносин, а це підважувало попередні відносини субординації з адміністрацією.

У 1916 р. адміністрація заводу Гартмана зробила вигляд, що може прийняти до розгляду вимоги робітників, хоча директор не змінив стилю своєї поведінки. Так, 18 травня до помічника директора заводу прийшли депутати від робітників з вимогами, про які йшлося вище⁷¹. 26 травня, після обшуків поліціантами кількох активістів професійного товариства заводу, 3 тисячі робітників улаштували пробний страйк. Після цього директор погодився підняти зарплатню на 10%⁷². Але не виконав своєї обіцянки. 16 червня представники робітників звернулися до директора зі своїми вимогами. До висловлених 18 травня були додані вимоги підняти зарплатню на 25%, запровадити восьмигодинний робочий день і створити заводський комітет. К. Хржановський відкинув вимоги та зверхньо спитав депутатів: «Чи багато вас?»⁷³. Слова директора обурили робітників, які обрали страйковий комітет, до складу якого ввійшли також робітники із Патронного заводу та залізничних майстерень⁷⁴.

«старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 11–12; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 60.

⁷³ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 11–12; ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 307, арк. 60.

⁷⁴ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 12–13; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 60; Архів ЛОКМ, Документи з особистого архіву А. Г. Бурлакова, т. IV, арк. 22; Архів ЛОКМ, Документи з особистого архіву А. Г. Бурлакова, т. VI, арк. 32.

Вище йшлося, що у лютому 1905 р. робітники-«гартманці» розпочали загальний страйк, до якого долучилися робітники Патронного заводу. 17 лютого «гартманці», після безуспішної розмови з директором заводу, вийшли із заводу та направилися на залізничні майстерні, робітники яких теж приєдналися до страйку. Після цього близько 400 робітників вирушили на Патронний завод і намагалися проникнути на його територію⁷⁵. Докладний опис обставин страйку на Патронному заводі та настроїв заводських робітників залишив начальник заводу, генерал-майор К. Кабалевський. Його свідчення варто процитувати через промовистий опис ставлення робітників до страйку:

«Близько трьох годин гартманці [робітники заводу Гартмана] з криком “ура” та вигуками пройшли повз наш завод і попрямували всією масою... до залізничних майстерень. Ця гучна хода так подіяла на наших робітників (які не бажали страйкувати), що вони почали прохати мене... звільнити їх від роботи. Переконавання з мого боку, а також з боку механіка та інших майстрових... подіяли на них, але не надовго – я бачив, що вони працювати не можуть. Жінки теж працювали неспокійно, ...попрохали відпустити раніше, щоб до темряви дістатися своїх домівок. Я тоді скасував вечірні роботи та наказав оголосити, що свисток буде даний о шостій годині та навіть пішов далі, вирішивши після наради зі своїм помічником не поновлювати роботи до понеділка, щоб дати змогу робітникам заспокоїтися»⁷⁶.

На початку шостої години страйкарі із заводу Гартмана підійшли до головних воріт Патронного заводу та почали гучно вимагати зупинити роботу заводу:

«Переконавання – пристава, нашого наглядача та інших – на робітників [заводу Гартмана] не подіяли. Вони не відходили від воріт і вимагали гудка. Того часу почався випуск робітниць...; робітниці боялися насильства..., і були випущені через бічні ворота. А я зі своїм помічниками та офіцерами пішов до головних воріт. Наші запевнення не подіяли, натовп..., переважно з підлітків, вимагав гудка та випуску робітників, вигукуючи: “вісім годин – робочий день” і “прибавка платні”. Я, побачивши, що немає засобів заспокоїти натовп, наказав дати губок хвилин зо десять до шостої години. Розпочався випуск. Натовп розступився, нікого не зачіпляючи, а лише вигукував “ура”. Наші робітники продефілювали через натовп, не зважаючи на нього, та й пішли до себе по домівках. Деяких з наших робітників, виходячи із засідки [так у тексті] зі сльозами на очах (я не вигадую) закидали страйкарям в їхніх безладах і ці докори діяли не поблизу тих, хто стояв, (тільки не надовго) та не викликали протесту»⁷⁷.

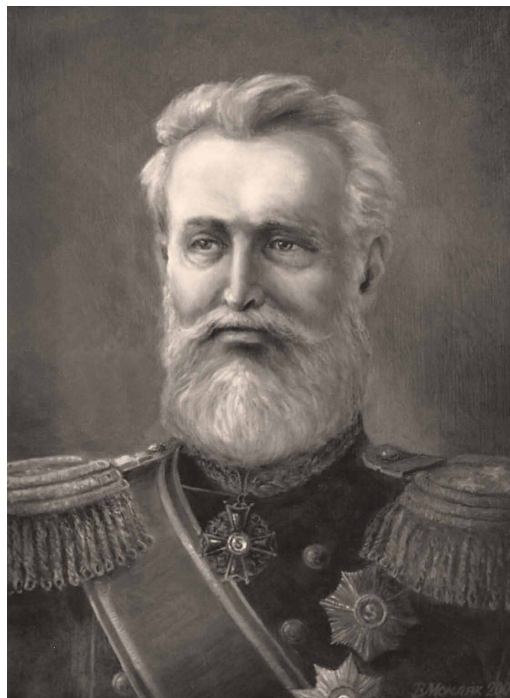
Донесення К. Кабалевського в Головне артилерійське управління, якому підпорядковувався завод, неможливо сприймати некритично, позаяк керівник був зацікавлений у тому, щоб у патріархальний спосіб представити відносини між адміністрацією та робітниками. Однак заслуговує на увагу помічене керівником небажання багатьох робітників страйкувати та засудження ними страйкарів-«гартманців». А численні робітниці були занепокоєні безладом. Процитовані висловлювання вказують на розмаїття настроїв робітництва, і сприйняття певною частиною робітників, особливо – жінками, страйку як загрози звичному ладу.

Страйкові вимоги, звісно, вплинули на робітників Патронного заводу. Того ж дня робітники обрали своїх депутатів, які 18 лютого

⁷⁵ Революція 1905–1907 гг. на Украине. (1955). Т. II. Ч. 1, С. 43; Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни: воспоминания: в 2 кн. М.: Политиздат. Кн. 1, С. 166–169.

⁷⁶ Лист начальника Луганського патронного заводу до Головного артилерійського управління, 17 лютого 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 1–2.

⁷⁷ Там само, арк. 2–3.

Клавдій Сгорович Кабалецький
(1844–1915) – начальник
Луганського патронного заводу

⁷⁸ Лист начальника Луганського патронного заводу до Головного артилерійського управління, 17 лютого 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 3; Рапорт начальника Луганського патронного заводу Головному артилерійському управлінню, 24 лютого 1905 р., ДАЛО, ф. П.-2, оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 43.

⁷⁹ Лист Головного артилерійського управління до начальника Луганського патронного заводу, 2 березня 1905 р. ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 17; Рапорт начальника Луганського патронного заводу Головному артилерійському управлінню, 24 лютого 1905 р., ДАЛО, ф. П.-2, оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 43–44; Наказ інспектора Головного артилерійського управління начальнику Луганського патронного заводу, (березень) 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 48.

представили директору вимоги робітників щодо покращення умов їхньої праці, серед яких була й вимога встановити дев'ятигодинний робочий день⁷⁸. Деякі вимоги робітників, пов'язані з умовами роботи на виробництві, К. Кабалецький визнав слухними. Прагнучи заспокоїти робітників, він наказав виплатити ним половину платні за вихідні, коли підприємство не працювало, та домігся в Головного артилерійського управління дозволу виплатити другу половину⁷⁹.

Донесення начальника заводу свідчать про збереження патерналістських відносин між адміністрацією та робітниками. Останні не вимагали, а «прохали» начальника заводу звільнити їх від роботи. Останній, прагнучи уникнути конфлікту, пішов назустріч своїм робітникам. На відміну від робітників заводу Гартмана, робітники Патронного заводу надалі не брали участі в наступних спробах страйкувати у 1905 р. Звідси варто зробити висновок, що на цьому заводі патерналістські відносини зберігалися, щонайменше, до і під час 1905 р.

Ситуація на Патронному заводі була зовсім іншою у 1916 р. Після початку страйку на заводі Гартмана, у ніч на 6 липня, 3 тисяч робітниць оголосили про страйк. Зранку 6 липня робітники зібрались біля воріт заводу. Згодом до воріт підійшли начальник заводу, генерал-майор Петранді, та інші управлінці. Начальник заводу запропонував робітникам обрати делегацію для перемов. Делегати погодились припинити страйк. Однак далі начальник перейшов у наступ. Він почав залякувати робітникам відправкою на фронт і наказав їм вишукуватися в ряд. Робітниця, яким не загро-

⁸⁰ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 18; Руденко Т. Ф. Из споминів про революційну роботу в Луганську в 1915–1916 рр., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 102–104.

⁸¹ Див. історію Луганського комітету РСДРП у 1902–1904 рр. і тексти листівок, які друкував і передруковував комітет: Берхин, И (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 22–36; Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям. – С. 25–26; Революция 1905–1907 гг. на Украине: сб. документов и материалов: в 2 т. (1955). К.: Госполиздат УССР. Т. I. Подъём революционного движения на Украине накануне Первой русской революции (1901–1904 гг.), С. 80–84, 87–89, 91–92.

⁸² Революция 1905–1907 гг. на Украине (1955). Т. II. Ч. 1, С. 52.

⁸³ Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни. Кн. 1, С. 199.

Климент Ворошилов у своїх спогадах стверджував, що початок партійної роботи відзначився суперництвом між меншовиками та більшовиками, в якому останні взяли гору. Однак, за відсутності інших свідчень про партійні справи, неможливо бути певним, чи справді фракційний поділ відбився на луганських революціонерах, чи це проекція створеного в радянській історіографії нарративу про переможну боротьбу більшовиків з меншовиками, а також з іншими партіями за домінування в революційному русі.

⁸⁴ Архів ЛОКМ, Шмыров И. И. Воспоминания о том, что было в жизни и деятельности Луганской организации РСДРП (большевиков) за период 1905–1918 годов (1960 г.), арк. 44.

⁸⁵ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах, 1 травня, 29 квітня, 18 травня, ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 67 [Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах начальнику Катеринославського губернського жандармського управління, 1905 р.], арк 1, 3; Донесення прокурора Харківської судової палати у Перший департамент Міністерства юстиції, 5 травня 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 75 [Документи катеринославського губернатора про страйки на заводах і рудниках Слов'яносербського повіту, 1905 р.], арк. 5; Революция 1905–1907 гг. на Украине. (1955). Т. II. Ч. 1, С. 181.

жував призов в армію, розпочали заворушення. Після цього прибули поліціанти, розігнали всіх різками та заарештували кількох робітниць⁸⁰. Отже, страйк 1916 р., на відміну від страйку 1905 р., виказав припинення патерналістської «ідилії» у відносинах робітників з адміністрацією на Патронному заводі.

Участь робітників у соціал-демократичному русі та вплив на робітників революційних ідей

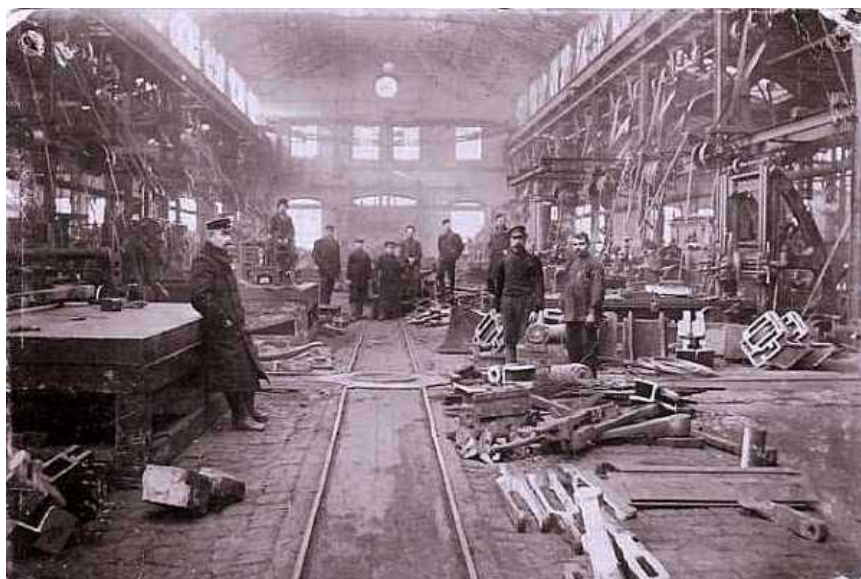
Втрату патерналістського характеру відносин між адміністрацією підприємств і робітників засвідчує й їхня участь у діяльності революційних організацій, пов'язаних із РСДРП, а також вплив на них соціал-демократів. Перша із революційних організацій, Луганський комітет РСДРП, була заснована наприкінці 1902 р. Революціонери видавали листівки; одна з них, як ішлося вище, була спрямована проти начальника одного з цехів заводу Гартмана – британця Таусона. Остання відома листівка луганських соціал-демократів датована травнем 1904 р.⁸¹ Невідомо, чи тоді вдалося революціонерам вплинути на настрої робітників.

З поширенням революційних подій 1905 р. на Луганськ за місцевими страйками почала слідувати соціал-демократична преса. Це свідчить про наявність на місцях дописувачів до нелегальних газет. Так, реагуючи на міський страйк у лютому 1905 р., газети «Вперёд», що перебувала під контролем фракції більшовиків, висловилася промовисто: «Нарешті й наше болото сколихнулося!»⁸².

Активізація соціал-демократів у Луганську була наслідком, а не причиною політизації робітництва через залучення до страйкового руху. З квітня 1905 р. розпочалася діяльність Луганської організації РСДРП, в якій велася розбудова мережі осередків⁸³. Спочатку місцями партійних зібрань були сади в Кам'яному Броді – північній частині Луганська, а від травня – човни, які плавали по річці Лугань⁸⁴.

Головним святом для соціал-демократів, особливо в революційний час, було Перше травня. Напередодні 1 травня у Луганську – на вулицях і Патронному заводі – сотнями поширювалися листівки РСДРП⁸⁵. Для підготовки першотравневого страйку, про

Внутрішній вид одного із цехів заводу Гартмана (з поштової листівки початку ХХ ст.)

⁸⁶ Того часу тривала Російсько-японська війна. Опозиційні сили виступали за поразку Російської імперії, оскільки її перемога унеможливила би демократичні перетворення.

⁸⁷ Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, іС. 47–48.

⁸⁸ Рапорт слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, [березень] 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 72 [Донесення слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 1905 р.], арк. 12–14.

⁸⁹ Архів ЛОКМ, Шмыров И. И. Воспоминания о том, что было в жизни и деятельности Луганской организации РСДРП (большевиком) за период 1905–1918 годов (1960 г.), арк. 53.

⁹⁰ ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 77 [Листівки РСДРП, 1905 р.], арк. 46–48.

Змістовно листівка була продовженням «фінансового маніфесту» Петербурзької ради робітничих депутатів від 2 грудня 1905 р. Про «фінансовий маніфест» див.: Троцкий, Л. (2014). Моя жизнь. М.: ПРОЗАиК, С. 157.

⁹¹ Революция 1905–1907 гг. в России. (1955). Ч. III. Кн. 1, С. 87–88.

спробу проведення якого йшлося вище, в Луганську було проведено дві масовки робітників. На першому зібранні обговорювалася антивоєнна⁸⁶ позиція соціал-демократії та протидія ліберальному руху, а на другому мітингу – активісти виступали за необхідність або перевести можливий погромницький рух в опозиційний під гаслом «бий поліцію!», або протидіяти вірогідним погромам, якщо не вдасться «переорієнтувати» їх на свою користь⁸⁷. Судячи з «ідейного» порядку денного цих зібрань і поширення у Луганську революційних листівок, доречно говорити, щонайменше, про вплив соціал-демократичних ідей та активістів на квітневі зібрання.

Показовою стала ситуація з революційною агітацією серед козаків. Уперше до Луганська були введені війська під час першого міського страйку – 18 лютого. Наприкінці березня в місто були введені війська для постійного перебування. Але цьому опиралася міська влада. Повітовому справнику довелося переконувати міського голову виділити кошти для козаків. Частину коштів виділила адміністрація заводу Гартмана та Успенського рудника⁸⁸. Однак козаки були розміщені на постій у будинках пересічних луганців у робітничому районі Гусинівка. Через те козаки, як згадував революціонер Іван Шмиров, стали об'єктом революційної пропаганди. Зазвичай домогосподарки, дружини робітників, підкладали їм листівки. Тому командуванню доводилося проводити ротацію козаків⁸⁹. Якщо робітники надавали листівки для козаків, значить самі робітники були читацькою аудиторією для нелегальних листівок.

Вище йшлося про розгром Луганської організації РСДРП у липні 1905 р. Місцеві соціал-демократи відновили партійну роботу в грудні та видали дві листівки. У першій, під заголовком «Маніфест», робітників закликали не сплачувати податки через загрозу банкрутства уряду внаслідок російсько-японської війни та революції⁹⁰, а в другій листівці – зверталися до класової солідарності солдатів і козаків з повсталими робітниками та селянами⁹¹.

Результатом діяльності соціал-демократів у Луганську та Слов'яносербському повіті в революційні роки були їхні успіхи

⁹² Вибори до Першої Думи революційні партії бойкотували. Відзначимо, що один із депутатів Першої Думи від Слов'яносербського повіту, «трудовик» Семен Рижков, у 1905 р. виступав на мітингах перед робітниками та з 1902 р. керував училищем при заводі Гартмана, див.: Белов, Ю. Е. (2008). Алчевск. По публикациям городских газет. (Страницы истории). Донецк: Изд-во «Донецчина», С. 90–91. Отже, Рижкова можна вважати представником робітників.

⁹³ Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 132–133.

⁹⁴ Николаенко, И. (1926) Революционная работа в луганских ж.-д. мастерских. (Из воспоминаний). *Летопись революции*. № 5. С. 163.

⁹⁵ Выборы в Государственную Думу. (1906). Донецкий колокол. № 19 (17 января). С. 2.

⁹⁶ Тютюкин, С. В. (1972). Война, мир, революция. Идеиная борьба в рабочем движении России 1914–1917 гг. М.: Мысль, С. 232–233.

⁹⁷ [Рапорт помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління у Слов'яносербському повіті, 1916], ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 37.

⁹⁸ Протокол № 1, 1916, ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 126 (Донесення Катеринославському губернському жандармському управлінню про робітничий рух у Слов'яносербському повіті), арк. 1.

⁹⁹ Загалом у Російській імперії робітники-металісти були найбільш політично активною групою робітництва за часів Першої світової війни: Пушкарёва, И. М. (2014). Изучая «рабочую историю» периода Первой мировой войны. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «История. Политология. Экономика. Информатика»*. № 21 (192). Выпуск 32. С. 131.

¹⁰⁰ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 2; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 57–58.

¹⁰¹ ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 126 (Донесення Катеринославському губернському жандармському управлінню про робітничий рух у Слов'яносербському повіті), арк. 5; Спомини старих більшовиків за період квітень–липень 1917 року при партійному кабінеті заводу Жовтневої революції, ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 301 (Стенограма споминів старих більшовиків з історії партійної організації колишнього заводу Гартмана, 1915–1917 рр.), арк. 1–2.

на виборах до Другої Думи⁹². Соціал-демократи змогли виграти вибори за робітничою курією на повітовому рівні. Серед виборщиків від Слов'яносербського повіту були 21 соціал-демократ, 3 есери, 3 безпартійних лівих і 1 чорносотенець, що свідчило про безумовну перемогу революційного руху. Ліві перемогли «прогресистів» – ліберальних міських і земських діячів на чолі з міським головою С. Лутовіновим, а також чорносотенців⁹³. Зокрема, лівих виборщиків обрали робітники заводу Гартмана і Патронного заводу, а на залізничних майстернях, на яких діяв осередок «Союзу російського народу»⁹⁴, обрали виборщиком безпартійного правого робітника⁹⁵.

Активісти революційних партій відновили партійну роботу в Луганську незадовго до страйку 1916 р. Про це свідчило поширення листівок антивоєнного змісту. Проти світової війни виступала частина російських лівих сил: більшовики, меншовики-інтернаціоналісти та ліве крило соціалістів-революціонерів⁹⁶. Наприкінці 1915 р. професійне товариство заводу Гартмана видало прокламацію з гаслом «Геть війну»⁹⁷. На початку 1916 р. активісти поширювали серед робітників текст антивоєнного Циммервальдського маніфесту й антивоєнні листівки лівих есерів⁹⁸. У відповідь поліція заарештувала провідників профтовариства, а на заводі Гартмана був посилений поліцейський контроль. Однак товариство швидко відновило свій склад, встановило зв'язки із Центральним Комітетом професійного товариства металістів у Москві⁹⁹, а також налагодило постачання нелегальної літератури з Петрограду, Москви та Самари¹⁰⁰. Активісти профспілки належали до Луганського комітету РСДРП, серед представників якого були не тільки більшовики і меншовики, а й есери та бундівці¹⁰¹. Отже, найбільш активні робітники заводу Гартмана напередодні страйку 1916 р. перебували під впливом революційних ідей і партій.

Стихійна самоорганізація та форми організації робітників

Влаштування страйків і формування страйкових комітетів, а також запровадження цехових старост і створення депутатського зібрання на заводі Гартмана були виявами самоорганізації робітників. Однак неофіційні форми, крім інституту цехових старост, не мали постійного характеру.

Паровоз, вироблений на заводі Гартмана (з поштової листівки початку ХХ ст.)

¹⁰² Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 45.

¹⁰³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье (1909). СПб., 1885–1916. Т. XXVI: 1906. Отделение I, № 27479.

Зауважимо, що законодавство Російської імперії містило термін «професійне товариство», а не поняття «професійна спілка» з його революційними конотаціями.

¹⁰⁴ Цит. за: Friedgut, T. (1994). *Luzovka and Revolution*. Vol. II, С. 196–197.

¹⁰⁵ Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 115–116; Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни. Кн. 1, С. 280–285; Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 45–46.

¹⁰⁶ Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни. Кн. 1, 333; Архів ЛОКМ, Архів ЛОКМ, Шмыров И. И. Воспоминания о том, что было в жизни и деятельности Луганской организации РСДРП (большевиков) за период 1905–1918 годов (1960 г.), арк. 147–149; Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 47–48.

¹⁰⁷ Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни. Кн. 1, С. 333.

¹⁰⁸ Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 48–49.

Наслідком революційного 1905 р. була поява офіційних форм організації робітничої діяльності. У червні 1906 р. на заводі Гартмана була відкрита позичкова каса для робітників. Учасники каси робили свої внески та могли отримувати позички¹⁰². Пізніше на заводі Гартмана було створене професійне товариство. Відповідно до «Тимчасових правих про товариства і спілки» від 4 березня 1906 р., були дозволені професійні товариства¹⁰³. Тоді такі товариства, як писав один із тогочасних журналістів, з'являлися «щодня й щогодини»¹⁰⁴. 1 вересня Катеринославське губернське правління дозволило створити професійне товариство на заводі Гартмана. Одразу до нової організації записалося 800 робітників. 1 жовтня було скликане перше зібрання професійного товариства¹⁰⁵.

Професійне товариство заводу Гартмана, – яке в мемуарах зазвичай називають профспілкою, – повинно було узгоджувати інтереси адміністрації та робітників. Однак у 1907 р. справа дійшла до конфлікту. На той час на заводі сталося низка суперечок між робітниками та представниками адміністрації. Зрештою, К. Хржановський звернувся до голови товариства, К. Ворошилова, з вимогою виключити із заводу 20 робітників, які конфліктували з інженерами. Ворошилов виніс це питання на обговорення правління професійного товариства, і правління не підтримало звільнення робітників. Ба більше, на засіданні правління лунали голоси про оголошення страйку, якщо керівництво заводу буде наполягати на виконанні свого рішення¹⁰⁶.

Після завершення засідання правління профспілки, ввечері 6 березня, К. Хржановський оголосив про локаут – звільнення всіх заводських робітників. Через це протягом кількох днів було звільнено 3,8 тис. робітників¹⁰⁷. Після відновлення роботи заводу кількох активістів заарештувала поліція. 1 квітня робітники переобрали правління професійного товариства¹⁰⁸. Нове правління виявилось менш конфліктним, і до 1916 р. про суперечності між адміністрацією та профтовариством нічого не відомо. А в 1916 р., як ішлося вище, товариство відіграло роль організатора страйку на заводі Гартмана.

* * *

Таким чином, колективні дії робітників великих підприємств Луганська в під час трудових конфліктів і революційних хвиль початку ХХ ст. визначався такими рисами:

1) непослідовна солідарність робітників під час страйкових хвиль. Загалом події 1905–1906 і 1916 рр. показують, що в кризовий час серед осіб найманої праці, не тільки заводських робітників, поширювалося спільне розуміння пригнобленого становища і необхідності виборювати власні права, але солідарність робітників цим й обмежувалися, не спричиняючись до спланованих спільних дій. Тим паче, всі загальні страйки або спроби здійснення загальних страйків розпочиналися на заводі Гартмана, а робітники з інших підприємств тільки долучалися до збурених «гартманцями» страйків;

2) криза вертикальних відносин субординації між адміністрацією та робітниками. Лютневий страйк 1905 і страйк 1916 рр. на заводі Гартмана розпочинались із конфліктів між директором заводу та робітниками. Створення у 1906 р. заводського професійного товариства свідчило про послаблення відносин субординації та патерналізму з управлінцями. На Патронному заводі патерналістська «ідилія» ще існувала під час страйку лютого 1905 р., але не під час страйку 1916 р.;

3) вплив на робітників революційного руху. Революційні ідеї та активісти російських лівих сил впливали на настрої луганських робітників у кризові часи. Якщо у 1905 р. активізація соціал-демократів у Луганську була наслідком страйків у місті, то в 1916 р. поширення революційних ідей передувало виникненню серед робітників невдоволення власним становищем під час соціально-економічної кризи, що й призвело до загального міського страйку;

4) здатність робітників до стихійної самоорганізації під час страйкових хвиль та створення постійних організаційних форм на заводі Гартмана. На цьому підприємстві у 1906 р. були сформовані дві організації робітників – позичкова каса і професійне товариство. Товариство конфліктувало із заводською адміністрацією у 1907 р., а в 1916 р. – зробилося промотором страйку.

References

- Anisimov, S. (1926). *Delo o vosstanii na Iekaterininskoi zheleznoi doroge*. Moskva–Leningrad: Izdanie TseKa Zheleznodorozhnikov; Istproftran.
- Belov, U. E. (2008). *Alchevsk. Po publikatsiam gorodskikh gazet. (Stranitsy istorii)*. Donetsk: Izdatel'stvo „Donechchyna”.
- Berkhin, I. (1947). *Luganskaia bol'shevistskaia organizatsia v period russkoi revoliutsii*. Leningrad: OGIZ; Gospolitizdat.
- Fel'dman, K. (1927). *Potemkinskoe vosstanie (14-25 iiunia 1905 g.): vospominania uchastnika*. Leningrad: Rabochee izdatel'stvo „Priboi”.
- Friedgut, T. (1989; 1994). *Iuzovka and Revolution*. Princeton–New Jersey: Princeton University Press. Vol. I. Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924; Vol. II. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924.
- Golubinov, Ia. A. (2015). *Pamiat' o voine: paradoksy zabvenia. Mezhdunarodnyi zhurnal issledovanii kul'tury*. № 2 (19). 12–19.
- Gopner, S. (1923). *1916 god v Yekaterinoslavie. Letopis' revoliutsii*. № 2. 136–145.

Grebeniuk, N. E., Mukhin, E. P. (1976). Dekabr'skoe vooruzhennoe vosstanie. *Pervaiia russkaia revoliutsia (1905–1907). Problemy i sovremenost'*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta. 78–97.

Gustav Gartman i iego vospominania o Luganskom zavode (2009), vst-up. st. I publ. A. Yu. Pietrov i Yu. A. Pietrov. *Ekonomicheskaia istoria. Ezhegodnik: 2008*. Moskva, ROSSPEN. S. 453–470.

Kharechko, T. (1925). Oktiabr'sko-diekabr'skii podium 1905 g. v Donbasse. *Letopis' revoliutsii*. № 5–6. 5–53.

Klymenko, O. (2016). Zhovtneva revoliutsiia iak radians'kyi "proekt pamyati" 1920-kh rr. Retrieved from <http://uamoderna.com/md/klymenko-revolution>

Kovalenko, A. Odinnadtsat' dnei na bronenostse „Kniaz Potemkin-Tavricheskii”. *Byloe*. № 1. 88–113.

Kulikov, V. (2014). U borot'bi z tradytsionalizmom: upravlins'ki praktyky inozemnykh promyslovtsiv Pivdnia Rossii naprykintso XIX – na pochatku XX st. Retrieved from <http://uamoderna.com/md/251-251>

Kul'chyts'kyi, S., Iakubova, L. (2015). Donechyna i Luhan'shchyna u XVII–XXI st.: istorychni faktory i politychni tekhnolohii formuvan'nia zagal'noho u rehional'nomu prostori. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Kuromia, H. (2002). Svoboda i teror u Donbasi: Ukrain's'ko-rosiis'ke prykordonn'a, 1870–1990-i roky, per. z angl. G. K'orian, V. Ageev; peredm. G. Nemyri. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko „Osnovy”.

Modestov, V. V. (1974). Rabochie Donbassa v trekh russkikh revoliutsiakh. Moskva: Mysl'.

Nikolaenko, I. (1926). Revoliutsionnaia rabota v luganskikh zh.-d. masterskikh. (Iz vospominanii). *Letopis' revoliutsii*. № 5. 162–174.

Polnoie sobranie zakonov Rossiyskoi imperii. Sobranie tret'ie (1909). Sankt-Peterburg, 1885–1916. T. XXVI: 1906. Otdelenie I. № 27173–28753.

Pushkariova, I. M. (2014). Izuchaia "rabochuiu istoriyu" perioda Pervoi mirovoi voiny. *Nauchnyie vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya „Istoriya. Politologiya. Ekonomika. Informatika”*. № 21 (192). Vypusk 32. 125–133.

Reient, O. P., Serdiuk, O. V. (2004). Persha svitova viina i Ukraina. Kyiv: Geneza.

Revoliutsia 1905–1907 gg. na Ukraine: sb. dokumentov i materialov: v 2 t. (1955). Kiev: Gospolitizdat Ukrainskoi SSR. T. I. Podjem revoliutsionno-go dvizhenia na Ukraine nakanune Pervoi russkoi revoliutsii (1901–1904 gg.).

Revoliutsia 1905–1907 gg. na Ukraine: sb. dokumentov i materialov: v 2 t. (1955). Kiev: Gospolitizdat Ukrainskoi SSR. T. II. Revoliutsionnaia bor'ba na Ukraine v period Pervoi russkoi revoliutsii (1905 gg.).

Revoliutsia 1905–1907 gg. v Rossii: dokumenty i materialy (1955). Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. Ch. I. Nachalo Pervoi russkoi revoliutsii. Ianvar'–mart 1905 goda.

Samoilov, F. N. (1948). Po sledam minuvshogo. Izd. 2-e., dop. Leningrad: Gospolitizdat.

Shaposhnikova, N. O. (2002). Prodovol'che stanovyshe v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny (lypen' 1914 – liutyi 1917 rr.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Tiutiukin, S. V. (1972). Voina, mir, revoliutsia. Ideimaia bor'ba v rabochem dvizhenii Rossii 1914–1917 gg. Moskva: Mysl'.

Trotskii, L. (2014). Moia zhizn'. Moskva: PROZAIK.

Val'din, A. S. (2000). Sotsial'no-politicheskaia bor'ba nakanune i vo vremia Dekabr'skogo (1905 g.) vooruzhennogo vosstania v Moskve: diss. ... kand. ist. nauk. Moskva.

Valiavka, V. (1923). Iz revoliutsionnoi deiatel'nosti yekaterinoslavskikh rabochikh. *Letopis' revoliutsii*. № 2. 146–155.

- Vnutrennee obozrenie. (1905). *Russkaia mysl'*. Kn. 7. 198–240.
- Voroshilov, K. E. (1968). *Rasskazy o zhiz'ni: vospominania: v 2 kn.* Moskva: Politizdat. Kn. 1.
- Vybory v Gosudarstvennuui Dumu. (1906). *Donetskii kolokol.* № 19 (17 ianvaria). 2.
- Wynn, Ch. (1992). *Workers, Strikes, Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905.* Princeton–New Jersey: Princeton University Press.
- Zelinskii K. *Vosstanie ili revoliutsia? 1905 god v Tsarstve Pol'skom* (2005), per. s pol. M. Krisan'. *Neprikosnovennyi zapas.* № 6. Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/ze17.html>
- Zhdanov, G. V. (1981). *Vernost' traditsiam: ocherk istorii Voroshilovgradskogo ordena Lenina i ordena Oktiabrskoi revoliutsii teplovozzostroitel'nogo zavoda imeni Oktiabr'skoi revoliutsii.* Moskva: Mysl'.

Gaukhman Mykhaylo

**WORKERS OF DISTRICT TOWN:
THE PLANT'S WORKERS OF LUHANS'K
IN LABOR'S CONFLICTS AND REVOLUTIONARY WAVES
DURING THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION
AND THE FIRST WORLD WAR**

The article deals with the collective actions of plant workers in Luhans'k (in Russian pronunciation – Lugansk) in labor conflicts during the First Russian revolution (1905–1907) and the First World War (1914–1918). This town was the one of the main towns of industrial Donbass and the center of Sloviانos-erbian district of Ekaterinoslavian province.

The relationships between administration and workers in Luhans'k are investigated on the materials of clerical work of Ekaterinoslavian province and memoirs of participators on events. These sources are especially about the behavior of workers from two big industrial enterprises – the Gartman plant and the Cartridges plant. In the crisis periods, such as revolutions and wars, the social-political relations are sharpened and changeable. And revolutions and wars left behind enough historical sources for studying workers' history.

In the Luhans'k's enterprises there were – during the First Russian Revolution – the general town's strike in February 1905, the attempt of strike to the 1st of May 1905 in the Gartman plant, the strike in the Gartman plant in July 1905, the mass unrest in December 1905, the attempt of strike to the 1st of May 1906 in the Gartman plant, the lockout in the Gartman plant in March 1907 and the general town's strike in July 1916 in the time of social-economics crisis during the First World War. The studying of strikes, attempts of strikes and mass unrests in 1905–1907 and 1916 allows defining some features of collective's activity of plant's workers:

1) the inconsistent solidarity of workers in the times of strikes. The general understanding of oppressed status and necessity of fighting for their rights spread among the workers during the strike's waves, but this solidarity of workers didn't cause to cooperative planned activities;

2) the crisis of vertical relationships between administrators and workers in the time of strikes of 1905 and 1916. In Patron plant subordination and paternalism were saved during the strike in February 1905, unlike in Gartman plant, but not in the strike in 1916;

3) the influence on workers of revolution movement. Revolution ideas and local activists of illegal political parties were impacted of workers' moods

in the crisis times. In 1905 increasing of social-democrats' activity in Luhans'k was aftermath of town's strikes. But in 1916 the spreading of revolution ideas preceded the emergence in workers' dissatisfaction with their own situation during the social-economics crises, which was the cause of general town's strike;

4) the workers' capacity to spontaneous self-organization during strikes and making the continuously organization forms in the Gartman plant. In this enterprise in 1906 were formed two workers' organizations: pawnshop and professional association. This association conflicted with plant's administration in 1907 and headed the strikes in 1906.

Key words: *workers, the First Russian revolution, First World War, Donbass, Luhansk.*